

TÁJÉKOZÓDÁS

Saad József

A PEREMVIDÉK KÖZELKÉPBEN

A Német Szociológiai Társaság közép-kelet-európai szekciójának munkásságáról (1993–1995)

A Német Szociológiai Társaság (NSZT) 1990. október 9–12 között, a Majna menti Frankfurtban tartott – rendszerváltás utáni első, a Társaság megalakulása óta huszonötödik – kongresszusán a hamburgi Anton Sterbling vezetésével kis ad hoc csoport alakult, s ebben a Kelet-Európa-kutatásra szakosodott szociológusok ismertették munkáikat. Ez volt az európai államszocializmusokkal foglalkozó nyugatnémet társadalomkutatók első együttes fellépése a németországi szociológus szakma egészének nyilvánossága előtt. A kis csoport, mindjárt ezen a kongresszuson, az NSZT kelet- és közép-kelet-európai munkacsoportjává alakult, elsősorban azzal a céllal, hogy segítse a volt NDK szociológusainak és szociológiájának integrálódását az egyesített Németország szakmai közösségeibe. A munkacsoport ezen túlmenően a németországi Közép- és Kelet-Európa-kutatás koordinálását, a régióban folyó „létező szocializmus”-értelmezések és átmenetkutatások áttekintését és a regionális szakmai kapcsolatépítést is feladatának tekintette és tekinti. Megalakulása óta élénk szakmai közéletet él, két-három év alatt a posztkommunista tranzitológia eredményes és ígéretes regionális kutatóközpontjává szerveződött. Elismertségét mutatja, hogy 1994-től az NSZT vezetősége jóváhagyta a csoport szakosztállyá alakulását. A szakosztály vezetője Balla Bálint, a berlini TU (Technische Universität) Szociológiai Intézetének professzora. Munkájukat 1995-ig két kiadványban dokumentálták: az elsőben az 1993. szeptemberi lipcsei konferenciájuk anyagait gyűjtötték egybe és a „Kultursoziologie” című folyóirat különszámaként adták közre, a második 1994 tavaszán, a tutzingi politikai akadémián tartott konferenciájuk referátumait tartalmazza.

A következőkben a két könyv – s egyben a szakosztály – bemutatásakor nem törekszem teljességre. A témák, témakörök címleírása és rövid tartalmi összefoglalása mellett egy-egy tanulmány, kutatási gondolatmenet és beállítódás részletesebb ismertetésével a szakosztályban formálódó – s talán a hasonló magyarországi kutatások, kutatói irányultságok számára is hasznosítható – szemléletmód sajátosságairól és a tematikai érdeklődés hangsúlyairól számolnék be. A kiad-

ványok, természetesen, nem képviselik a Kelet-Európával foglalkozó németországi szociológiai, történetiszociológiai kutatások összes jelentős művét és művelőjét. Az egyes publikációk bibliográfiai jegyzékéből viszont erről is kaphatunk – a további tájékozódást szolgáló támpontokat, ezért hasznosnak tartottam a gyakran hivatkozott és címük alapján figyelmet érdemlő munkák közlését (lásd a mellékelt válogatott bibliográfiát).

I.

A lipcsei konferencia referátumait Balla Bálint és Wolfgang Geiger szerkesztésében közreadó kötetet (Balla–Geiger 1994). *Johannes Weiß*, kasseli szociológus professzor, tézisei vezetik be a létező (létezett) szocializmusokról és a szociológiáról.¹ Téziseit Weiß annak a kérdésnek kapcsán fogalmazta meg, hogy mennyiben járultak hozzá a társadalomtudományok – köztük a szociológia – az európai államszocializmusok társadalmainak és politikai rendszereinek megértéséhez. A kérdés az utóbbi években természetesen Magyarországon is többféle formában felvetődött, és a válaszkísérletekben a társadalomtudományok – tudománytól elvárható – diagnosztikai és előrejelzési képessége, bizony többnyire meglehetősen könnyűnek találtatott (Lipset–Bence 1994).

Johannes Wei téziseiből is az derül ki, hogy az ilyesfajta számvetés nyomán a szakma identitástudatát Németországban sem az önelégültség veszélyezteti. Nem maga a kérdés, nem is a kritikus önvizsgálat készsége, inkább a kérdésfelvetések szokatlansága s a megfogalmazás minden kertelést mellőző nyersége miatt érdemes hosszabban időznünk a kasseli professzor fejtegetéseinél, amelyek – éppen mivel az országmegosztottság sajátosan helyi problematikájába ágyazottakra visszavezethetően – korántsem helyi érdekűek.

Weiß szerint nem lehet azt mondani, hogy a társadalomtudományok ódzkódása a létező szocializmusok rendszereiben észlelhető tények tárgyilagos és kritikus problematizálásától és a végkifejlet látható jeleivel szembeni feltűnő vak-ság és mellébeszélés a használható társadalomelméleti alapvetések hiányára volna visszavezethető. Kiindulási alapul szolgáló nagy elméletek, konceptualizálható társadalomtani fogalomkészletek voltak (Weiß itt T. Parsons, R. Dahrendorf, H. Arendt nevét említi). Magában a szociológus szakmában azonban valahogy nem volt ildomos, gyanúsán „antikommunistának” számított, ha valaki ezeknek az elméleteknek a szocialista rendszerekre is vonatkoztatható mondanivalójával komolyan foglalkozott. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a szakma tágabb köreinek és befolyásos csoportosulásainak beállítódásait túlságosan eluralták bizonyos – előfeltevésekből szinte észrevétlenül előítéletté merevedett – tételek, hallgatólagos meggyőződéses, maguktól értetődő megállapítások.

Ilyen meggyőződés volt, hogy a szocializmus – hiányosságaival, ellentmondásaival, riasztó vonásaival együtt is – *a jó*: a piacgazdaságok társadalmainak bármely változatánál alapvetően jobb társadalmi rendszer. Óvakodni kell tehát attól, hogy a rossz oldalon megfogalmazott kritika a jó bírálatában túlságosan messzire menjen. Weiß ezt az elfogultságot egyfajta agitációs célzatú – inkább az ideológiai hitvallás, mint a tudományos kutatás világába utalható – gondolatmenetre vezeti vissza. Eszerint egyedül a szocializmus az a társadalmi rendszer, amely a fasizmussal és a kapitalizmussal szemben egyaránt tényleges alternatívát, markáns gondolati ellenkonstrukciót képvisel. A szocializmus így a nyugati – s különösen a német – szociológiának (is) valóságos gyengéje lett: médium, amely a (német) fasizmussal szembeni határozott elutasítást és a „tőke–polgári” rendtől való határozott distanciálódást is segítette. Német földön a szocializmus mint médium vonzásának tradicionálisan nagy jelentősége van az elidegenedett modern világgal szembeni ellenérzések és a későkapitalizmus „sivatagából és rideg otthontalanságából” (Ernst Bloch) való elvágyódások megfogalmazásaiban.

Téziseiben Weiß kitüntetett szerepet tulajdonít az *értelmiségi hatalomvágy-nak*. A szocializmus–kommunizmus a tervezett társadalom eddigi egyetlen létező formája: a megvalósult utópia volt, amely egyúttal egy régi társadalomtudósi álom: a szellemi-politikai vezetés valóra válásának ígéretét is magában hordozta. Összeomlásával egy vágykép is szertefoszlott. Mi mással lenne magyarázható az a – társadalomtudományi értelmiség széles köreit eluraló – rosszkedv és zavarodottság, ami a szocialista rendszerek szétesése nyomán támadt? Mintha sokan úgy vélnék, hogy többé lehetetlen a nyugati világ társadalmait meggyőző bírálatban részesíteni.

A szocializmust ezek szerint nem annyira a létezése, inkább az összeomlása diszkreditálta. Vele együtt egy fontos gondolati vonatkozási keret is összeomlott. Az orientációs zavarodottság akkor érthető igazán, ha meggondoljuk, hogy a szocializmus nemcsak mint – igaz: nyugtalanító – realitás, hanem mint *tudomány* is kimúlt.

A szocializmus iránti elfogultság sajátosan német motiváltságában Weiß szerint komoly szerepe van annak a – német társadalomkutatói és értelmiségi körökben meglehetősen közkeletű – averzióknak, ami a *nemzeti szempontot* s az államegyesítés gondolatát övezi. Az ország kettéosztottsága ennek az averzióknak a jegyében – ha nem is igazságos büntetésként, mint *Günther Grass* véli – legalábbis szerencsés megoldásként tételeződött. Az NDK a német földön létrehozott antinacionális („internacionalista”) mintaállamot testesítette meg. Létjogosultságának Nyugaton és Keleten is komoly bázisa volt, s itt is, ott is nem kevesen voltak (vannak), akik az egyesítés új realitását nagyon vonakodva vették (veszik) tudomásul.

Téziseinek második – a következtetéseket tartalmazó – részében a kasseli professzor a társadalomkutatói szemléleti beidegződöttségek és érvelési módok

átgondolását: a szociológia mint szakma megerősítését tartja a legfontosabbnak. A szakma identitásválsága – sugallja – nem azonos a szakma válságával, amit – természetesen – nem a kortársak ilyen-olyan melléfogásai és tévképzelei minősítenek, hanem erős várunk: a *nagy elődök* műve fémjelez. A ma szociológusa tökéletesen megfelel feladatának, ha komolyan veszi és következetesen érvényesíti a tudományág klasszikusainak felismeréseit. Figyelnie kell(ene) például a társadalomkutatás – Max Weber hangsúlyozta – érték kötöttségére s ennek következményére: arra, hogy különös gonddal foglalkozzék azokkal a tényekkel és magyarázatlenségekkel, amelyek politikai és más meggyőződéseivel nehezen összeegyeztethetők.

A bevezető téziseket követő fejezetek a munkacsoport – lipcsei konferencián kialakított – kutatási programjának megfelelően tagolódnak. Ez a program, a közép-kelet-európai átmenet (átalakulás) problematikájára összpontosítva, öt kutatási súlypontot s egyben átfogó tématerületet foglal magában.

1. *Elméletalkotás, társadalomelméleti megközelítések.* A változások ténye: az, hogy a kelet-európai rendszerek változásai még csak nem is közelítenek a lehetségesnek vélt kimenetekhez, mindenekelőtt az elméletalkotás állította ki a hívást illetően. Ezzel kapcsolatban egyfelől a közkeletű koncepcionális keretek, fogalomkörök kritikájának, a Kelet-Európára értelmezhető struktúra- és folyamatkutatások újraértelmezésének igénye merült fel, másfelől megfogalmazódott az új utakon járó elméleti megközelítések kimunkálásának, az új elméleti orientációk kialakításának követelménye. Az előbbi igénynek Anton Strebling (Hamburg) modernizációelméletekről írt kritikai elemzése tesz eleget a témakör hatalmas irodalmát átfogó tanulmányában.²

Az utóbbi követelményt a katasztrófaszociológiai megközelítés – egyúttal új szociológiai szakágazat – terén jártas Lars Clausen (Kiel) tanulmánya,³ illetve a saját elméletén dolgozó Balla Bálint munkája⁴ tartja szem előtt. Clausen a szovjetológiában (is) kulcsfogalomként használatos stabilitás és konszenzus kritikai újraértelmezését végzi el. Balla Bálint az egyénorientált mikroszociológia felől közelítve a makroszociológiai összefüggések megértéséhez, egy szűkösségproblematikára összpontosított cselekvéseméleti modell alapjainak felvázolásával keres magyarázatot a szovjet típusú államszocializmusok felfutására és hanyatlására.

2. *Elmélet és empiria összekapcsolása.* Összehasonlító átmenetkutatás. Jóllehet az előző fejezetben kapott helyet, inkább ide sorolható Roswitha Breckner (Berlin) tanulmánya.⁵ Breckner az elméleti szociológiát is foglalkoztató témakör, az idegenség (G. Simmel, A. Schütz) társadalomlélektani összetevőit kutatja. A kötetben közzétett írása munkaközi jelentés, amelyben a szociológusnő – főként romániai bevándoroltak körében végzett – életútelelmzései során szerzett módszertani tapasztalatait ismerteti. Ugyancsak munkaközi beszámoló Helmuth Fehr (Potsdam) összehasonlító elemzése az átmenet lehetőségével szembesült kelet-közép-európai létező szocializmusok politikai aktorairól.⁶ Az

összehasonlítás időben 1989–1990-re, térben Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra terjedt ki. Fehr végkövetkeztetése: „A divatos nyugati elemzési koncepciók... empirikus összehasonlító elemzésekre alkalmazása során felvetődik a dilemma: a modellek és fogalmi konstrukciók annyira rátelepednek a vizsgálandó tárgykörre, hogy többnyire nem világos, miről is van szó tulajdonképpen: a kelet-európai átmeneti társadalmak politikai aktoraira és intézményi keretfeltételeire vonatkozó nyilatkozatokról vagy inkább elméleti modellekből a kutatási területre kívülről rávitt tételezésekről.” (60. o.) *Ingrid Oswald* (Berlin) a szentpétervári körzetben végbemenő társadalmi átstrukturálódás feltárására vállalkozó kutatásait ismerteti.⁷

3. *Nemzettudat, nemzetállam, nemzeti kisebbségek.* Ezt a kiemelten fontosnak tartott témakört a kötetben három tanulmány képviseli. *Justin Stagl* (Salzburg) Bronislaw Malinowski tudósi habitusának formálódását, az ifjúkori szellemi hatások – filozófiai és lélektani iskolák – sokféleségét kutatva,⁸ a századelő dunai monarchiáját jellemző (ma különösen értékelhető) toleráns szellemiségét is méltatja. *Karlheinz Mack* (Bécs) nagyvonalú összegzésében⁹ a nemzeti problematika mint konfliktushordozó tényező szerepét s egyúttal a térség tizenkét nemzeti-kisebbségi feszültséggócát tekinti át. *Karlheinz Messelken* (Hamburg) a nemzetté válás kelet-európai anomáliáit elemző tanulmányában¹⁰ arra a – kissé megalapozatlannak tűnő – megállapításra jut, hogy a térségben erős és erősödőben van a nemzeteket átfogó történeti-kulturális identitástudat, s ez a technikai civilizációból következő transznacionális kapcsolatrendszer erősödésével együtt a nemzetek feletti integráció erősödésének kedvez a térségben.

4. *Társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések, a szociológia és a történeti kutatások összekapcsolása.* Az – elsősorban nemzeti problematikára összpontosító – történetiszociológiai irányultságot főként lipcsei kultúrszociológusok: a lipcsei egyetem kultúrtudományi intézetének munkatársai képviselik a kötetben. *Wolfgang Geiger* (Lipce) tanulmánya¹¹ a régiót átfogó kultúr- és társadalomtörténeti kutatás metodológiai kérdéseivel foglalkozik. *Lutz-Dieter Behrendt* (Lipce) a volt Szovjetunió belüli nemzeti konfliktusok – a csaknem kétszáz vegyes etnikumú feszültséggóc – társadalomtörténeti hátterének elemzéséhez négy vizsgálati szempontot vázol fel: 1. a szovjet nemzetiségpolitika; 2. az 1917 előtti történeti-kulturális (nyelvi, vallási, technikai, civilizációs stb.) különbségek; 3. a peresztrojkához, majd a rendszerváltozáshoz vezető ellentmondások; 4. a bűnözéssel összefonódó nacionalista és szélsőséges beállítottságú csoportok s a legkülönbébb külső erők befolyása.¹² *Ensgert Kalbe* (Lipce) a nemzetté válás dél-európai (elsősorban balkáni) változatainak társadalomtörténeti vonatkozásait kutatva, az egyes országokban és országokról készült kiterjedt német és angol nyelvű irodalom alapján három kérdéskört vázol fel: 1. a térségben formálódó nemzeti identitás és a nemzetfogalom népenként különböző hangsúlyai és sajátosságai; 2. a balkáni elmaradottság legfontosabb

társadalomtörténeti összetevői; 3. a gyorsított nemzetné válás és társadalmi fejlődés esélyei és korlátai a kései államformálódás történelmi körülményei közepe. ¹³ A lipcsei kultúrszociológusok körében kapott helyet *Szira Tamás* (Budapest) igényét és terjedelmét tekintve egyaránt szerénynek mondható tanulmánya (inkább jegyzete) a magyarországi piacgazdasági átmenet társadalmi problémáiról. ¹⁴

5. *A kelet-közép-európai társadalomkutatás és szociológia eredményei és átalakulása.* A közép-kelet-európai szekció munkatársai – ezt az egyes tanulmányokhoz tartozó bőséges irodalom is tanúsítja – szívesen, esetenként a részletekbe menő figyelemmel, fordulnak a térség egyes országaiban folyó társadalomkutatásokhoz. Ezzel az irányultsággal kapcsolatos a szociológia – országonként sajátos változatokat képviselő – intézményesülése iránti kitüntetett érdeklődés. *Zdzislaw Krasnodebski* (Varsó) a nemzetközi tekintélyű lengyel szociológia rendszerváltás utáni provincializálódásáról és jellegvesztéséről számol be. ¹⁵ *Andrei Roth* (Kolozsvár) a román szociológiáról írva, a diszciplínát a rendszerváltás óta erősen eluruló etnocentrista irányultságokra hívja fel a figyelmet. ¹⁶ *Tamás Pál* (Budapest) a magyarországi szociológia intézményesülési folyamatát, pontosabban: e folyamat töredezettségét, áttekintő tanulmányában ¹⁷ kordokumentumokra – az akadémia szociológiai bizottságának hetvenes évekbeli vitaanyagaira – is hagyatkozva, a diszciplína (Magyarország mellett egész Kelet-Európára jellemző) alapsajátosságáról, az elmélet hiányáról ír. A tanulmány érdeme, hogy ezt a hiányosságot, a szellemi élet és a kultúrpolitika összefüggéseibe ágyazva, érdekes kortörténeti leírás keretében elemiz. A kötetet *Ilja Srubar* a fordulatokban ugyancsak gazdag múltú cseh és szlovák szociológia s meglehetősen problematikus jelenét bemutató tanulmánya zárja. ¹⁸ Hasonlóan a többi beszámolóhoz, Srubar is meglehetősen borúlátóan ítéli meg a szociológia helyzetét, szakmai közösségének irányultságait és felelősségtudatát. Különösen aggasztónak találja az átalakulásban észlelhető problémák, például a mind nyilvánvalóbban fenyegető anómia iránti feltűnő érzéketlenséget, s ezzel párhuzamosan a szembeötlő hajlamot a Nyugatról importált – s a térségben nyilvánvalóan alkalmatlan vagy csak fenntartásokkal alkalmazható – szociológiai tételezések és megközelítésmódok kritikátlan elfogadására.

A kelet-közép-európai szociológus szekció tagjai – ezt talán a vázlatos áttekintés is érzékelteti – nagy igényű vállalkozásba fogtak. Programjuk magán viseli a pár évvel ezelőtti ambíciózus programok, a „csodálatos év” körüli eufórikus időszak – nálunk is oly ismerős – szakmai nekibuzdulásainak szellemiségét. Vállalkozásukban azonban ma már elsősorban nem ez, sokkal inkább az a – könyvszemlében nehezen érzékelhető – következetes építkezés és regionális integrálóképesség a megkapó, amellyel programjukat végrehajtják. Ezt a céltudatos, összefogott, részletekre figyelő munkát dokumentálják az első közös kötetüket követő – éves konferenciáikhoz kapcsolódó – gyűjteményes munkáik, tematikus válogatásai is.

II.

Az 1994 tavaszán összehívott tutzingi konferenciára invitáló körlevelükben a rendezők – a lipcsei program talán leghangsúlyosabban felvetett kérdéskörének megvitatása mellett döntve – „*a történet (történelem) szociológiájához és a szociológia történetéhez*” hozzászóló referátumokat vártak. A konferencia eredményét tartalmazó kiadvány (Balla–Sterbling 1995) két részre tagolódik: első felében a történet-szociológiával, a Kelet-Európa kutatás interdiszciplináris problematikájával kapcsolatos konceptuális és módszertani fejtegetések, illetve esettanulmányok olvashatók, második felében – a szovjet politikai viccet mint a szociális önreflexió sajátos kifejeződését, a rendszerváltás magyarországi ellenzéki és tiltakozó mozgalmait elemző tanulmányokat s egy lengyel ökonomikus bázismozgalmat bemutató rövid írást¹⁹ leszámítva – a térség utóbbi évtizedekbeli társadalomkutatásának történetével foglalkozó referátumok kaptak helyet.

A szerzői kör az előző konferencián résztvevőkhöz képest új nevekkal – főként nem német nyelvterületről való referensekkel – egészült ki, a kötet jellegadó tanulmányait azonban változatlanul a lipcsei programalkotó szociológusok írták. Esetenként nemcsak a kutatói beállítottságok, a témák között is szembe-tűnő a folytonosság, a két kiadvány – egy koncepciózus tudományos program részeként – tartalmilag is egymásra épül.

A kötet élére Balla Bálint írása²⁰ került. Balla szűkösségszociológiai elméletalapozó kutatásaiból vett elemzést tett közzé. Tanulmánya a társas cselekvés mint *szűkösségleküzdés* ideáltípusainak kimunkáltabb változatát és elméletének kultúratipológiai részleteit tartalmazza. Részletesebben az archaikus szűkösségkultúrát taglalja, összefüggéseket keresve az ősi, statikus kultúrák és a szovjetrendszer létező szocializmusa képviselte modern kultúratípusok között.

Tematikailag néhány ponton érintkezik *Karlheinz Messelken* tanulmánya Balla Bálintéval.²¹ A hamburgi professzor a klasszikus evolúciós és az újabb strukturalista-funkcionalista társadalomszemléleti alapok és elméletek szellemében (azok ötvözésével) készülő nagyobb tanulmányának téziseit teszi közzé. Az evolúciós elméletek szokásos három fázisú korszakolása nyomán alkotott fejlődési sémáját – a szerszámhasználat kezdetétől a városi kultúrák kialakulásáig tartó *archaikumot*, a tömegdemokráciák forradalmi kialakulásától kezdődő s a mai posztindusztriális, jóléti állami, fényűzésre hajló, tömegcivilizációkat is magába foglaló *neoikumot* és a kettő közé eső *mesoikumot* – alapul véve, azokat a formális és funkcionális hasonlóságokat ismerteti, amelyek az archaikum társadalmait és a neoikum tömegdemokráciáit – az utóbbiak körében jelesül a szovjet rendszerű társadalmakat – összekapcsolják.

Britta Böhme az összehasonlító Kelet-Európa-kutatás során adódó nehézségeket s az ezekből következő módszertani megfontolásokat a nemzetetválás témakörében és Ukrajna példáján mutatja be.²² A lipcsei kultúrtörténeti-kultúr-

szociológiai iskolához tartozó fiatal szociológusnő Ukrajna nemzetté válásának kelet-európai kontextusba helyezett problematikáját kutatva, professzorának, Wolfgang Geigernek – a lipcsei konferenciaanyagot tartalmazó kiadványban közzétett – módszertani téziseit alkalmazza. A nemzetté válással, nemzeti identitással, önálló államisággal kapcsolatos értékítéletek – írja tanulmányát záró megállapításaiban – természetszerűen különböznek aszerint, hogy az érintett országon (népcsoporton, nemzeten) belüli szempontokat jelenítenek meg, vagy a nacionalizmus – olykor meglehetősen differenciálatlan – kategóriájának alkalmazására hajlamos nyugati nézőpontból fogalmazódnak meg.

Roswitha Breckner a személyes történelem kutatása során szerzett tapasztalatainak közlését folytatva, egyetlen eset – egy romániai bevándorolt aszszonnyal készített életútinterjú – ismertetésén és kommentálásán keresztül mutatja be az oral history-módszer lehetőségeit és a kvalitatív társadalomkutatásban rejlő lehetőségeket.²³

A legközvetlenebbül a modernizáció társadalomelméletével foglalkozó *Anton Sterbling* tanulmánya²⁴ kapcsolódik a kiadvány témájához. A történelem szociológiai „hasznával” foglalkozó tanulmányát ezért részletesebben ismertetném.

Sterbling arra a kérdésre keres választ, hogy a történeti szempontoknak van-e többletértéke, kitüntetett jelentősége a kelet-európai társadalmak szerkezetének és változásainak megértésében. Tanulmánya elején ezt az alapkérdést további két – a történettudomány és a szociológia közötti kapcsolat problematikájának elevevébe vágó – kérdésre bontja: 1. Vannak-e a kelet-európai társadalmaknak specifikus – esetleg a térség egészére általánosítható – történeti körülményeik? Alapjaiban véve is sajátos-e történetük annyira, hogy beható ismerete nem mellőzhető e társadalmak mai szerkezeti, fejlődési problémáinak megértésekor? 2. Vajon a történet(ek) sajátosságairól kialakított kollektív történeti tudatnak van-e jelentős hatása a politikai életre s – a döntési mechanizmusokon keresztül – a társadalmak strukturális alakulására?

A történelem ebben a régióban – s itt Strebling Kelet-Európát kutató kollégáját: Richard Wagnert idézi – „varázsfogalom”. A régió szociológiai kutatásában (is) indokolt a történeti tényezők és szempontok fokozott (a szociológiában szokásosnál mindenestre fokozottabb) figyelembevétele. Ez a kutatót olyan problémákkal szembesíti, amelyek nem egyszerűen kutatásstratégiai és metodikai természetűek, sokkal inkább „a szociológiai gondolkodás elméleti alapkérdéseit érintik” (84. o.). A társadalom – mint értékintegrált rendszer – szokványos fogalma eszmetörténetileg nyilvánvalóan „a polgári társadalom körével” van összekötve, s mint ilyen a kelet- és délkelet-európai térség társadalmi-történeti kontextusában nehezen értelmezhető. Félrevezető lenne, írja Sterbling, ha a régió társadalmi képződményeinek és viszonyainak szociológiai elemzése „minden körülményeskedést mellőzve, egy történetileg teljesen reflektálatlan társadalomfogalomból indulna ki. Igaz ugyan, hogy ez a felfogás,

amely a társadalmat viszonylag stabil, szisztematikusan rendezett, értékintegrált egységként értelmezi, heurisztikailag sok vonatkozásban messzemenően ésszerűnek tűnik. Ennek a koncepciónak a szociológiai gondolkodásban mindenestre szilárd pozíciója van, s bizonyára Kelet-Európa szociológiai kutatásában is haszonnal alkalmazható. Ugyanakkor azonban a dél- és délkelet-európai társadalmak szerkezeti és fejlődésproblémáinak elemzése során nem mondhatunk le egy történetiséget tekintve körvonalazottabb és kifejtettebb társadalomfogalomról” (86. o.).

Ennek kialakítása során Sterbling szerint a soknemzetiségű birodalmak szét-esésének következtében végbement kiválások („szecessziós”) nemzetállami fejlődés, a bekebelezhetőség tudatában élés, az irredenta, a határok és területek veszélyeztetettségének tudata nem hagyható figyelmen kívül. Hasonlóképpen indokolt mérlegelni a keresztény európai kultúrkörhöz tartozással, a nyugati modernizációs mintával kapcsolatos ambivalenciák (a Kelet–Nyugat dilemma) és gyámság-komplexusok sokféleségét és a regionális helyzettudat bizonytalanságait is. Mindehhez az utóbbi évtizedekben hozzáadódott egy újabb – történetivé vált – tényezőcsoport: a „kommunista örökség” sokféle hatása, amely a szovjetizáltság és a tömbintegráltság mértékének, a tervgazdaság változásainak függvényében különbözőképpen hagyott nyomot a térségben.

Tanulmánya végkövetkeztetéseiben Sterbling markánsan megfogalmazza Kelet-Európa szociológiai kutatásának történeti szempontokra utaltságát: „a fejlődési és strukturális problémák szociológiai elemzése során az egyes kelet-délkelet-európai társadalmak sajátos történetét kétféle értelemben kell figyelembe venni: a történeti folyamattal közvetlenül összefüggő valóságos strukturális és modernizációs problémák szempontjából, és az ezzel összefüggő történelmi kollektív tudat szempontjából, amelynek jelentős és messzemenő hatása van a politikai kultúrára és a politikai döntési mechanizmusokra. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a szociológia és a történettudomány közötti interdiszciplináris kooperáció nemcsak célszerű, hanem egyenesen mellőzhetetlen is. Pontosan úgy, ahogy Ernst Topitsch a kanti formula (a gondolatok tartalom nélkül üresek, a nézetek fogalmak nélkül vakok) nyomán arra a megállapításra jutott, hogy „a történelem szociológia nélkül vak, a szociológia történelem híján üres” (95–96.o.).

A kiadvány (jobbára) szociológiatörténettel foglalkozó részében *Alla Csernih* (Oroszország) a korai orosz és szovjet szociológia történetéről írt tanulmányt tett közzé. Csernih, a korszak társadalomtörténetének és társadalomtanainak kutatója (a tárgykörben – társszerzővel írt – könyve a Suhrkamp kiadónál is megjelent) a húszas évekbeli szovjet szociológia felszámolását állította írásának középpontjába.²⁵ Írása ugyanakkor arról is tájékoztat, hogy az oktatási népbiztosságnak (NARKOMPROS) volt mit felszámolnia: jóllehet a szociológia a századforduló akadémiai tudósközösségeiben „nemkívánatos” tudománynak számított, a kilencvenes évektől – s ezt *Alla Csernih* a publikációk

számának gyors növekedésével is bizonyítja – a diszciplína divatba jött Oroszországban. Az 1922-ben beindított kultúrpolitikai offenzíva 1928-ig két szakaszban szüntette meg – helyettesítette a hivatalos és kizárólagos ideológiává tett történelmi materializmussal – a szociológiát: a kampány sokakat (a legismertebbek közül például a Leninnel vitába keveredett Pitirim Sorokint is) emigrációba kényszerített.

Jaroslav Stritecky a cseh szociológiának a kommunista fordulatot követő negyven éve történetét: 1949-ben véghezvitt felszámolását, hatvanas évekbeli újjáéledését, a „prágai tavaszt” követő – a szociológusokkal szemben különösen kíméletlen – tisztogatásokat és a diszciplína marxista-leninista szellemű átalakítását ismerteti.²⁶ A tanulmány hatalmas tárgyi tudást sejtet, tárgyilagos és nagyvonalú áttekintési készségről tanúskodik, s rengeteg – számunkra márcsak a természetszerűen adódó összehasonlítás miatt is fontos és érdekes – ismeretet közöl. Mintaszerűen jó tudomány- és kortörténeti elemzés. Ha készülné a volt szocialista országok szociológiáját bemutató antológia, abban *Stritecky* tanulmányának (ennek vagy a szerző valamelyik más munkájának) helyet kellene kapnia.

Talán a múlttal szembesülés és múlt-feldolgozás általánosan erős – a magyarországinál erősebbnek tűnő – készségével kapcsolatos, vagy inkább a szakma belső ügyeivel, közösségi és történeti identitástudatával, a szakmaegyesítés aktuális problematikájával függ össze: mindenesetre az NDK szociológiájának szisztematikus történeti feldolgozása és dokumentálása Németországban évek óta napirenden van. Sokirányú munka ez, amely összegező tanulmányoktól kezdve (pl. Rainer M. Lepsius tanulmányai) antológiákon keresztül az 1951–1991 között az NDK-ban készült társadalomtudományi disszertációk és habilitációs tanulmányok tartalmi elemzéséig sokféle témakört és módszert átfog. *Vera Sparschuch* (Berlin, Humboldt Egyetem) szociológusokkal, társadalomkutatókkal készített intejük alapján próbálja rekonstruálni a szociológus szakma NDK-beli történetét és átfogóbb eszme- és tudománytörténeti beágyazottságát. A kiadványban közzétett tanulmányában²⁷ ennek a munkának módszertani vonatkozásait: a tényfeltárás korlátait, az „elbeszélt történelemmel” természetszerűen együtt járó historizálás kárát és hasznát is taglalja.

Végül, mindkét kiadvány értékeinek összegezéseképpen, mint a leginkább figyelmet érdemlő sajátosságot, a megalapozatlan tételezésekkel, magyarázó sémákkal szembeni tartózkodást emelném ki. Ez a beállítódás hajlamos arra, hogy a „mi ez? mi volt ez?” természetes reflexét előnyben részesítse az absztrakciók alkalmazásának ugyancsak reflexszerűvé vált kutatói készségével szemben, s a történeti tények, térségen belüli területi és kulturális differenciáltságok iránti érdeklődéstől kezdve a nyelvtudást (a kelet-európai nyelvek tudását) és a helyismeretet becsben tartó forrásfeltárásig sok mindenben nyomon követhető. Amit emellett még kiemelnénk, az a nem túl népes szociológus-szekció mindkét kötetben érzékelhető készsége a folyamatos és összehangolt munkára. Az

1993-as elhatározások a következő évben még érvényesek, az 1994-es konferenciaanyag (s az azóta is évről évre megtartott konferenciák anyaga) a program megvalósításába illeszkedik. Már az eddigi dokumentációkban is kirajzolódnak a sajátos témakörök, kutatói műhelyek, iskolák (generációs együttműködések) és az eredetileg elgondolt regionális integráló funkció következetes erősítése új németországi és kelet-európai képzési–kutatási helyek, munkatársak bekapcsolásával. Mondhatnánk, hogy mindez természetes, a működő és jól dokumentált szekciótevékenység a szakma professzionalizáltságát jelzi csupán. Mindazonáltal ma Magyarországról talán éppen ezért érdemes rá a továbbiakban is figyelni.

Jegyzetek

- ¹ *Der real existierende Sozialismus und die Soziologie. Einige Beobachtungen und Schlussfolgerungen.*
- ² *Modernisierungstheorie und die Entwicklungsproblematik Osteuropas. Eine kritische Betrachtung.* 6–19.
- ³ *Das Ende der Pax Sovietica in katastrophensoziologischer Perspektive.* 20–26.
- ⁴ *Der Fall der Sowjetsystems. Zu einer makrogesellschaftlichen Analyse auf handlungstheoretischer Basis.* 27–36.
- ⁵ „Ich war immer froh ein Entwurzelter zu sein.” *Aspekte einer biographischen Migrationsforschung am Beispiel einer Ost-West-Wanderung.* 37–50.
- ⁶ *Probleme der vergleichenden Analyse politischer Akteure in Ost-Mitteuropa.* 51–62.
- ⁷ *Urbanität und Migration. Transformationsprozesse in Ruland.* 63–70.
War Malinowski Österreicher? Zur Geschichte von Nationen und Wissenschaft in der Donaumonarchie. 71–82.
- ⁹ *Nationalismus – Nationalitäten – Minderheiten. Strukturelle Ursachen und Wirkungen für die politischen Prozesse in den Reformstaaten.* 83–95.
- ¹⁰ *Verspatungen im Prozeß der Nationbildung. Zur Situation in Osteuropa.* 96–111.
- ¹¹ *Soziologische Ansätze zur vergleichenden Sozial- und Kulturgeschichte Ost-Ostmittel- und Südosteuropas. Disziplinäre und methodologische Aspekte.* 112–122.
- ¹² *Sozialhistorische Hintergründe nationaler Konflikte auf dem Territorium der ehemaligen Sowjetunion.* 123–133.
- ¹³ *Sozialhistorische Aspekte der Nationwerdung in Südosteuropa.* 134–152.
- ¹⁴ *Gesellschaftliche Probleme des Aufbaus einer Marktwirtschaft.* 153–158.
- ¹⁵ *Polnische Soziologie nach 1989.* 159–163.
- ¹⁶ *Die gegenwärtige Lage der Soziologie in Rumänien.* 164–172.
- ¹⁷ *The melting Snowman: Theses on the Lack of Theories in Hungarian Sociology.* 173–179.

- ¹⁸ *Zur Lage der Soziologie in der Tschechischen und Slowakischen Republik nach der Wende 1989.* 181–188.
- ¹⁹ Ingrid Oswald *Zum sozialen Gedächtnis. Der sowjetische politische Witz.* 205–222; Szabó Máté *Vom Regimewechsel zum Regierungswechsel. Politischer Protest in Ungarn.* 223–252; Stephan Beetz *Soziologisches Portrait einer ökumenischen Basisgruppe im Kontext der Veränderungen in Osteuropa.* 253–258.
- ²⁰ *Handlungstheoretische Soziologie aus geschichtlicher Perspektive. Zu einem Verstehen des Sowjetsystems.* 11–39.
- ²¹ *Strukturähnlichkeiten zwischen Archaik und Moderne. Evolutionstheorie gegen den Strich gebürstet.* 41–79.
- ²² *Methodologische Überlegungen zur vergleichenden Osteuropaforschung. Zur Nationwerdung der Ukraine.* 101–120.
- ²³ „Ich bin geboren so in diese Jahre...“ *Anmerkungen zur Frage: Wozu brauchen Biographen Geschichte?* 121–148.
- ²⁴ *Zum Verhältnis von Soziologie und Geschichte in der Osteuropaforschung.* 81–99.
- ²⁵ *Eine andere Macht – ein anderes Wissen. Das Schicksal der Soziologie in Sowjetrußland in den 20-er Jahren.* 151–167.
- ²⁶ *Die tschechische Soziologie der Nachkriegszeit. Wendepunkte und Wiederkehren 1949–1966–1989.* 169–189.
- ²⁷ *Soziologiegeschichte aus der Akteursperspektive – ostdeutsche Soziologinnen und Soziologen im Interview.* 191–204.

Válogatott bibliográfia

- Ackerman, B. 1993. *Ein neuer Anfang für Europa. Nach dem utopischen Zeitalter.* Berlin
- Adler, F.–R. Rolf 1991. Sozialwissenschaftliche Forschung als „Modernisierungs-Ferment“ des Realsozialismus – eine gescheiterte Illusion? *BISS public*, 4.
- Albrecht, R. 1989. *Fremd und doch vertraut. Skizzen zur politischen Kultur des Witzes gestern und heute.* Münster
- Balla, B. 1987. Ungarn zwischen Ost und West. Reform, Krise, Kulturelle Erneuerung. *Geschichte und Gegenwart*, 4.
- 1991. Das Sowjetsystem an seinen Grenzen. In: S. Bonk (Hrsg.) *Ideen zu einer integralen Anthropologie.* München
- 1991. Mitteleuropa aus der Sicht des ungarischen Dauerdilemmas „zwischen Ost und West“. *Ungarn-Jahrbuch Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete.* Band 18. Jg. 1990. München
- 1994. Zu einer handlungstheoretischen Analyse vom Aufstieg und Niedergang des Sowjetsystems. *Sociologia internationalis.* (32. Band) Heft 1.
- Balla Bálint–Anton Sterbling (Hrsg.) 1995. *Soziologie und Geschichte – Geschichte der Soziologie. Beiträge zur Osteuropaforschung.* Hamburg: Kramer
- Balla Bálint–Wolfgang Geiger (Hrsg.) 1994. *Zu einer Soziologie des Postkommunismus. Kritik, Theorie, Methodologie. Kultursoziologie. Sonderband*
- Bayer J.–R. Deppe (Hrsg.) 1993. *Der Schock der Freiheit. Ungarn auf dem Weg zur Demokratie.* Frankfurt am Main

- Beck, H.-U. Becker 1994. *Socialwissenschaften im neuen Osteuropa*. Bonn-Berlin
- Behrend, L.-D. 1993. Osteuropa als kulturhistorische Region. *Kulturosoziologie*, 1.
- Berliner Geschichtswerkstatt e. V. (Hrsg.) 1994. *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster
- Best, O. 1993. *Volk ohne Witz. Über ein deutsches Defizit*. Frankfurt am Main
- Beyme, Kalus von 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt am Main
- Böhme, G. 1990. Lebensgestalt und Zeitgeschichte. *Bios*, 3. Jg.
- Brose, H.-B. Hildenbrand, B. (Hrsg.) 1987. *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende*. Opladen. (Ebben: H. Alois Biographie und Lebenslauf.)
- Clausen, L. 1993. *Krasser sozialer Wandel*. Opladen
- Crome, E.-J. Franzke (Hrsg.) 1993. *Nation und Nationalismus. Aspekte der Annäherung an das Phänomen des Nationalen nach dem Ende des Ost-West Konflikts*. Berlin
- Crome, E. 1991. Zur Annäherung an die Probleme Osteuropas im europäischen Kontext. *Initial*, 5.
- Deppe, R.-H. Dubiel-U. Rödel (Hrsg.) 1991. *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main
- Eisenstadt, Samuel N. 1987. *European Civilizations in a Comparative Perspective*. Oxford
- Eliten im Transformationsproze Osteuropas. Soziale Welt. Sonderband*. 1994.
- Ermacora, F.-Ch. Pan 1993. *Grundrechte der europäischen Volksgruppen*. Ethnos. Bd. 42. Wien
- Flick, U.-E. Kardorff-H. Keupp-L. Rosenstiel-S. Wolff (Hrsg.) 1991. *Handbuch qualitativer Sozialforschung*. München. (Ebben: Fischer-W. Rosenthal *Zur subjektiven Aneignung von Gesellschaft*.)
- Gellner, E. 1991. *Nationalismus und Moderne*. Berlin
- Geyer, D. (Hrsg.) 1991. *Die Umwertung der sowjetischen Geschichte*. Göttingen
- Giesen, B. (Hrsg.) 1991. *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*. Frankfurt
- Glatzer, W. (Hrsg.) 1991. *Die Modernisierung modernen Gesellschaften*. Band Sektionen. Opladen (Ebben: Balla B. *Die Krise Ost- und Ostmitteleuropas aus der Sicht des Nationalen*.)
- Hahn, A.-V. Knapp 1987. *Selbstthematisierung und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*. Frankfurt am Main
- Hahn, A. 1993. Identität und Nation in Europa. *Berliner Journal für Soziologie*. Band 3. Berlin
- Halbach, U. 1992. *Das sowjetische Vielvölkerimperium. Nationalitätenpolitik und nationale Frage*. Mannheim
- Hausmann, G.-A. Kappeler (Hrsg.) 1993. *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Baden-Baden
- Herlith, A.-P. Strohmeier (Hrsg.) 1989. *Lebenslauf und Familienentwicklung. Mikroanalyse des Wandels familialer Lebensformen*. Opladen
- Heuberger, V.-O. Kolar-A. Suppan-E. Vislonzil 1994. Nationen, Nationalitäten und Minderheiten. Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945-1990. *Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts*. Bd.22. Wien-München

- Hirdt, W. (Hrsg.) 1991. *Europas Weg in der Moderne*. Bonn
- Hösch, E. 1993. Die Entstehung des Nationalstaats in Südosteuropa. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 42. Jg. München
- Kalbe, E. 1992. Osteuropa in Tradition und Wandel. *Kultursoziologie*, 1.
- 1993. Südosteuropa als kulturhistorische Region. In: *Kultursoziologie*, 1.
- Kalina, J. 1980. *Nichts zu lachen. Politik und andere Witze aus den Ländern der real existierenden Sozialismus zwischen Zweitem und Drittem Weltkrieg*. München–Berlin
- Kultursoziologie. Leipzig, (Jg. 2.) Heft 1. 1003. (Ebben: Balla B. *Postkommunismus*; A. Sterbling A. *Die Vorzüge des modernisierungstheoretischen Ansatzes in der Untersuchung des Strukturwandels ost- und südosteuropäischer Gesellschaften*.)
- Lengyel Zsolt K. 1993. *Auf der Suche nach dem Kompromi. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München
- Lepsius, M. R. 1990. *Interessen, Ideen und Institutionen*. (Ebben: *Modernisierungspolitik als Institutionenbildung Kriterien institutioneller Differenzierung*.) Opladen
- 1990. Zur Lage der Soziologie an den Universitäten der DDR. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 42. Jg. Opladen
- 1991. Zur Entwicklung der Soziologie in den Bundesländern. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 43. Jg. Opladen
- Lipp, W. (Hrsg.) 1987. *Kulturtypen, Kulturcharaktere*. Berlin (Ebben: Balla B. *Kultur als Daseinssphäre von Knappheitsbewältigung*.)
- Lipset, Seymour Martin–Bence György 1994. Előrelátás és meglepetés. Szovjetológia a szovjet rendszert alkönyán. *Századvég*, 1, 23–56.
- Lothar, P. 1991. *Dogma oder Wissenschaft? Marxistisch-leninistische Soziologie und staatssozialistisches System in der DDR*. Frankfurt am Main: IMSF
- Lötsch, M. 1991. Konturen einer Theorie der Sozialstruktur. *Berliner Journal für Soziologie*, (Band 1) Heft 2. Berlin
- Maier, F. 1990. *Quo vadis Europa? Mythos, Begriff, Idee*. Bamberg
- Matthes Joachim (Hrsg.) 1992. *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaften vor dem Problem des Kulturvergleichs*. Soziale Welt, Sonderband
- Meyer, H. (Hrsg.) 1990. *Intelligenz, Wissenschaft und Forschung in der DDR*. Berlin
- Michnik, A. 1992. *Der lange Abschied vom Kommunismus*. Reinbeck
- Mittelstra, J. 1989. *Wohin geht die Sprache? Wirklichkeit – Kommunikation Kompetenz*. Essen
- Mühler, K.–R. Wippler 1993. Die Vorgeschichte der Wende in der DDR. Versuch einer Erklärung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, (45. Jg.) 4.
- Münkler, H. 1991. Europa als politische Idee. Ideengeschichtliche Facetten des Europabegriffs und deren aktuelle Bedeutung. *Leviathan*, 4.
- Nassehi, A.–G. Weber 1990. Zu einer Theorie biographischer Identität. Epistemologische und systemtheoretische Argumente. *Bois*, 3. Jg.
- Offe, Claus 1991. Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa. *Merkur Zeitschrift für europäisches Denken*, 45. Jg. Stuttgart
- Opp, K. D. 1991. DDR '89. Zu den Ursachen einer spontanen Revolution. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, (43. Jg.) 2.
- Plake, K.–W. Schulz (Hrsg.) 1993. *Enttillusionierung als Programm. Beiträge zur Soziologie S.N. Eisenstadts*. Weinheim

- Rosenthal, G. 1995. *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*. Frankfurt am Main–New York: Campus
- Rupnik, Jacques 1990. Eisschrank und Fegefeuer. Das Ende des Kommunismus und das Wiedererwachen der Nationalismen. *Transit. Europäische Revue*, Heft. 1. Frankfurt am Main
- Schieder, T. 1991. *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Göttingen
- Schlüter, C.–L. Clausen (Hrsg.) 1990. Renaissance der Gemeinschaft? Berlin (Ebben: Balla B. *Das Dreistadiendenken, ein Grundmuster von Sozialtheorien und seine Elemente bei Tönnies.*)
- Simon, D.–V. Sparschuh 1992. *Der Nachla der DDR-Soziologie - bloes Archivmaterial oder soziologisches Forschungsfeld?* Discussion paper des WZB
- Sklair, L. 1991. *Sociology of the Global System*. Baltimore
- Soziologie und empirische Sozialforschung in der DDR. Eine kritische Bilanz 1992. *Berliner Journal für Soziologie*, (Band 2) Heft 3–4. Berlin (Ebben: Meier, K. *Wissenschaftlerbiographien in der Wendezeit*; E. Hoerning *Wissenschaft als Beruf; Wissenschaft als Dienstleistung Korreferat.*)
- Srubar, I. 1991. War der reale Sozialismus modern? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 3.
- Sterbling, A. 1991. Demokratisierungsprobleme in Südosteuropa. *Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 40. Jg.
- 1991. *Modernisierung und soziologisches Denken. Analysen und Betrachtungen*. Hamburg
 - 1993. Überlegungen zum „Wiedererwachen der Geschichte“. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 42. Jg. München
 - 1993. Von den Schwierigkeiten des Denkens ohne Verbot. Vom intellektuellen Aufbruch und den nahezu unvermeidbaren geistigen Konfusionen in Osteuropa. *Neue Literatur. Zeitschrift für Querverbindungen*. Bukarest
 - 1993. *Zeitgeist und Widerspruch: Soziologische Reflexionen über Gesinnung und Verantwortung*. Hamburg
 - 1993. *Strukturfragen und Modernisierungsprobleme südosteuropäischer Gesellschaften*. Hamburg
 - Überlegungen zur Schlüsselbedeutung der Intelligenz in Südosteuropa. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 42. Jg. München
- Sundhaussen, H. 1993. *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatsverfall*. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich
- Suppan, A.–W. Heuberger 1991. Perspektiven des Nationalismus in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. *Österreichische Osthefte*, (33) 2.
- Tenbruck, F. H. 1989. Gesellschaftsgeschichte oder Weltgeschichte? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 41. Jg. Opladen
- Troebst, S. 1993. Aufgaben und Ziele vergleichender historischer Forschung zur ethnischen Struktur und zu den Nationalismen Osteuropas. Drei Überlegungen. *Südosteuropa-Mitteilungen*, (33) 2.

